

- 46 Herbert Vivian, *The Servian Tragedy, with Some Impressions of Macedonia*, London: Grant Richards, 1904., 252 – 253, 267.
- 47 Smith, *Fighting the Turks*, 315 – 316.
- 48 Ibid., 311.
- 49 Ibid., 9.
- 50 Durham, *Twenty Years*, 12, 44, 53.
- 51 Said, „East isn't East”, 6.
- 52 Z. Duckett Ferriman, *Greece and the Greeks*, New York: James Pott, 1911., 132, tvrdnja koju je ranije iznio Karl Emil Franzos, *Aus Halb-Asien, Culturbilder aus Galizien, der Bukowina, Südrusland und Rumänien*, Leipzig: Verlag von Breitkopf und Härtel, 1878.
- 53 Mary Edith Durham, *The Sarajevo Crime*, London: George Allen and Unwin, 1925., 11..
- 54 W. E. B. Du Bois, *Color and Democracy: Colonies and Peace*, New York: Harcourt, Brace, 1945., 58, 67.
- 55 Samir Amin, *Eurocentrism*, New York: Monthly Review, 1989, vii.
- 56 Mary Douglas, *Purity and Danger. An Analysis of Concepts of Pollution and Taboo*, Harmondsworth, Middlesex, Engleska: Penguin, 1970, 12, 48 – 50, 115 – 116, 191 – 192.
- 57 William Miller, *Travels and Politics in the Near East*, London: T. Fisher Unwin, 1898., xvi.
- 58 Arnold van Gennep, *The Rites of Passage*, Chicago: University of Chicago Press, 1960.; Victor Turner, *The Ritual Process: Structure and Anti-Structure*, Chicago: Aldine, 1969.; Nathan Schwartz-Salant i Murray Stein, eds., *Liminality and Transitional Phenomena*, Wilmette, Ill.: Chiron, 1991., 40–41.
- 59 Skopetea, *I Disi*, 97 – 98.
- 60 Stephen C. Ainlay, Gaylene Becker, i Lerita M. Coleman, ur., *The Dilemma of Difference, A Multidisciplinary View of Stigma*, New York i London: Plenum, 1986., 21.
- 61 Clifford, „On Orientalism“, 264; Said, *Orientalism*, 92 – 94.
- 62 Skopetea, *I Disi*, 97 – 98.
- 62 Friedrich Nietzsche, *The Gay Science*, citirano u Bakić-Hayden, „Nesting Orientalisms”, 917.
- 63 Roland Barthes, „Bichon chez les nègres”, *Mythologies*, Paris: Editions du Seuil, 1957., 72 – 73.
- 64 Spurr, *The Rhetoric*, 73, 75.
- 65 Martin Bernal, *Black Athena: The Afroasiatic Roots of Classical Civilization*, svez. 1, *The Fabrication of Ancient Greece 1785–1985*, New Brunswick, New Jersey.: Rutgers University Press, 1987., 189 – 215, 440 – 441.

1. Balkan

Nomen

Jaques: Ne sviđa mi se njezino ime.

Orlando: Nitko nije pomišljao vama ugadati kad su je krstili.

Shakespeare, *Kako vam drago*

Nadjenuti ime mački zahtijeva truda

Nije to igra i nije stvar laka

Pomislit ćeš prvo da sam prava luda

Kad čuješ da TRI IMENA

Treba mačka svaka.

T. S. Eliot, „Nadjenuti ime mački“

Kao što i priliči opsjednutosti današnje zapadne akademske kulture jezikom, balkanski bauk koji njom kruži nije lik, nego je ime – označitelj. U sustavu misli Ferdinanda de Saussurea označitelj je izravno povezan s označenim jer su oboje dijelovi jedne cjeline. Premda je inzistirao da se to dvoje razlikuje, Ferdinand de Saussure ipak je naglašavao i njihovu krhku ravnotežu, umirujući ekvilibrij te podudaranje između iskaza i stvarnosti. Poststrukturalizam je uveo hijerarhiju u kojoj označitelj dobiva dominantnu ulogu. Za Derridu je postizanje podudarnosti između riječi i stvari ili misli posve nemoguće. Označitelj i označeno ne prestano se odvajaju jedno od drugoga da bi se ponovno spojili u novim kombinacijama.¹ Gledano iz te perspektive, ne iznenađuje što se označitelj „Balkan“ odvojio od svog izvornika i od idućeg označenog (ili više njih) s kojim je stupio u vezu. Zapravo, riječ je o simultanom procesu – čim se pojam „Balkan“ počeo prihvaćati i ulaziti u široku upotrebu kao geografski označitelj, već je postajao prožet društvenim i kulturnim zna-

* Prijevod Mate Marasa, *Kako vam drago*, Zagreb: Matica hrvatska, 2007., nap. prev.

čenjem koje je proširilo njegovo označeno daleko izvan granica njegovog neposrednog i konkretnog značenja, a čim je počeo obuhvaćati i označavati jedan složen povijesni fenomen, iz toga su novog označenog izvedeni neki politički aspekti koji su i sami postali neovisno označeni. Reći da je riječ o trajnom procesu u okviru deridovske vizije bio bi trivijalan zaključak. Zapravo, možda bi bilo zanimljivo istražiti pojam „Balkan“ kao primjer polisemije, odnosno činjenice da „neki označitelj uvijek ima više od jednog značenja, jer je 'značenje' posljedica razlika unutar šireg sustava“. Korisnost te ideje leži u mogućnosti dokazivanja da „određeni pojedinci i zajednice mogu aktivno stvarati nova značenja iz znakova i kulturnih proizvoda koji dolaze iz daleka.“² U tom je smislu potrebno proći odisejama uzastopnih spajanja i prespajanja označitelja, riječju izvesti ono što bi se u devetnaestom stoljeću nazvalo *Begriffsgeschichte*.

Kakva je, dakle, povijest naziva „Balkan“? Godine 1974. britanski pisac John Morritt, tada tek diplomiravši na Cambridgeu, uputio se na Levant. Zanos za otkrivanjem „ruševina antičke raskoši“ odveo ga je iz Londona, preko cijele Europe, do Carigrada, a odande do Troje, Svete Gore i Atene. Na putu od Bukurešta do Carigrada prešao je Balkansko gorje na prijelazu Šipka u Bugarskoj i napisao je u pismu svojoj sestri: „Približavali smo se klasičnom tlu. Spavali smo u podnožju planine koju smo prešli idući dan. Ona odvaja Bugarsku od Rumunjske (drevne Trakije) i, premda je sada ponižena imenom Bal.Kan, karakterom ne zaostaje za antičkim Hemom.“³ Posve je prirodno da su za jednog „levantskog ludaka“ i budućeg uglednog člana društva *Dilettanti* područja Osmanskog Carstva bila ponajprije „klasično tlo“ te da je bio u najmanju ruku blago ozlojeđen svakim podsjetnikom na sadašnjost koju je smatrao degradirajućom s obzirom na slavnu antičku tradiciju. Ipak, kasniji povijesni dodaci na klasičnom tlu bili su činjenica, koliko god neugodna, s kojom se trebalo suočiti pa ih je autor uredno zabilježio.

Bio je to jedan od prvih slučajeva da je u engleskoj putopisnoj književnosti planinski lanac koji dijeli Bugarsku od istoka do zapada i proteže se paralelno s Dunavom nazvan Balkanom. Svi britanski putnici prije Morritta, kao i mnogi poslije njega, upotrebljavali su samo antički naziv Hem (Em kod starih Grka i Hem kod Rimljana).⁴ Neki nisu preuzimali samo starogrčki naziv, nego i opise Balkana koji su gotovo dva tisućljeća bili neosporavani. Edward Brown, liječnik i putnik iz Norwicha, autor popularnih i utjecajnih putopisa iz 1669., tvrdio je da se Hem nastavlja

dalje na zapad, razdvajajući Srbiju od Makedonije te da se pod različitim imenima proteže između Pontus Euxinusa (Crnog mora) i Jadrana.⁵

Poput engleskih, i većina putnika iz kontinentalne Europe davala je prednost klasičnom imenu Hem, premda su oni prije Engleza postali svjesni da to nije jedini naziv planinskog lanca. Najranije spominjanje naziva Balkan za koje ja znam potječe iz jedne petnaestostoljetne predstavke talijanskog humanističkog pisca i diplomata Filippa Buonaccorsija Callimaca (Filip Kalimah, 1437. – 1496.). Progonjen od Pape Pavla II, Callimaco se skrasio u Poljskoj i postao blizak savjetnik poljskom kralju. U životopisu Vladislava I. Jagelovića ostavio je kratak opis Hema koji je viđao odlazeći u osmansku prijestolnicu na diplomatske misije. U predstavi upućenoj papi Inocentu VIII. Callimaco je 1490. godine napisao da domaći ljudi gorje nazivaju Balkan: „quem incolae Bolchanum vocant“.⁶

Budući habsburški kralj Ferdinand I. poslao je 1553. Visokoj Porti diplomatsku misiju sa zadaćom da ugovori mir s Osmanlijama i osigura priznanje habsburške vlasti nad Ugarskom i Transilvanijom. Misija je povjerena Antunu Vrančiću, koji je od 1549. bio pečuški biskup. Dalmatinac Vrančić potjecao je iz ugledne bosanske obitelji koja je pobjegla od turskih osvajanja te je prije nego što je ponudio svoje usluge Habsburzima bio erdeljski prepošt u službi Ivana Zapolje. Taj priznati humanist bio je autor brojnih povijesnih i zemljopisnih rasprava. Za posjeta Istanbulu 1553., pišući dnevnik o putovanju između Beča i Drinopolja, Vrančić gorje spominje isključivo kao *Haemus* i *Haemi montes* i navodi kao izvore antičke autore za koje zaključuje da su zapanjujuće točni. Premda je bio svjestan Strabonovog prigovora Polibiju, Vrančić kao pouzdane spominje njega i druge zemljopisce koji su smatrali da se s najvišeg planinskog vrha može vidjeti Crno more, Jadransko more i Dunav. Više od deset godina poslije, 1567., Vrančića su poslali na drugu misiju u Portu kako bi potpisao mirovni sporazum s novim sultanom, Selimom II. Vodio je bilješke koje su u devetnaestom stoljeću objedinjene i objavljene pod nazivom „Diarium legationis nomine Maximiliani II“ i „Ratio itineris, quod est a Viena ad Constantinopolim“. Druga knjiga sadržavala je iscrpan itinerar s naznačenim udaljenostima između naselja te je bila prošarana geografskim i drugim napomenama u kojima Vrančić spominje bugarski slavenski naziv *Ztara Planina* (tj. Stara planina) za Hem. Talijan Marco Antonio Pigafetti, koji je putovao s Vrančićem 1567. godine također spominje *Staru planinu* kao bugarski naziv za *Emo*.⁷ Zapravo,

Vrančić je bio prvi putnik koji je gorje nazvao bugarskim nazivom, nesumnjivo zato jer je razumio ponešto lokalnog dijalekta jer mu je hrvatski bio materinski jezik. Naziv *Stara planina* rijetko se pojavljivao u opisima putovanja zapadnih pisaca, među kojima je Gerard Cornelius Driesch (1718. – 1719.) bio jedna od malobrojnih iznimki.⁸

Nijemac Salomon Schweigger prolazio je Balkanom 1577. Kao svećenik u diplomatskoj misiji kralja Rudolfa II. kod sultana Murata II., u osmanskoj je prijestolnici ostao tri godine, a najpoznatiji je po svojim nastojanjima da, zajedno sa Stephanom Gerlachom, ostvari zbližavanje između luteranaca i pravoslavaca te čak postigne i savez protiv pape. Budući da su mnogi kršćani Osmanskog Carstva razumjeli talijanski, taj bivši student Sveučilišta u Tübingenu preveo je Lutherov *Mali katekizam* na taj jezik. Po povratku u Njemačku objavio je njemački prijevod *Kurana*. Schweigger je na svojim putovanjima 1570-ih vodio dnevnik, koji je objavljen 1608. U njemu je dao iscrpan opis Hema koji je zvao *Emum*, *Hemo* i *Hemus*. Prvi je putnik, nakon Callimaca, koji je spomenuo turski naziv planine, *Balkan*, svjedočeći o širenju tog imena u regiji. Osim toga, bio je jedini putnik koji je za planinu spomenuo jedan bugarski slavenski naziv (koji je on nazivao hrvatskim) – *Comonitza*.

[Hem] je visok šest tisuća stopa odnosno jednu i pol njemačku milju (Plinije, knj. IV.). U povijesnim djelima možemo pročitati da se kralj Filip Makedonski, otac velikog Aleksandra, želeći vidjeti okolni krajolik, uspeo na gorje Hem za četiri dana, a spustio se s njega za dva. Vjerovalo se da se s vrha planine mogu vidjeti Dunav, Jadransko more te Italija i Njemačka, što bi bilo veliko čudo, jer je Venecijansko odnosno Jadransko more od spomenute planine udaljeno više od stotinu milja, kao što je i Njemačka. Hem je poznat po nekadašnjim rudnicima srebra pa ga Talijani zato zovu Srebrna planina. Turci ga zovu Balkan, a domaće stanovništvo ga zove na hrvatskom jeziku Komonica.⁹

Naziv Balkan ponovno je upotrijebio Martin Grünberg 1582., premda ga je on pripisao Rodopima.¹⁰ Reinhold Lubenau, koji je 1628. dovršio rukopis o svojim putovanjima između 1573. i 1587. godine i koji se, izgleda, služio Schweiggerovim podacima, spominje oba naziva, ali u obliku *Balban* i *Komonitza*.¹¹ Naziv *Balkan* upotrijebio je 1608. godine armenski putnik Simeon trir Lehaci.¹² Što se Francuza tiče, naziv je spo-

menut prvi put, doduše pogrešno, u dnevniku što ga je vodio veleposlanik Louis Deshayes Courmenin: „Ovu planinu, koja razdvaja Bugarsku od Rumunjske [područje srednjovjekovne Tracije] Talijani zovu „Lanac svijeta“, dok je Turci zovu Dervent, imenom koje daju svim planinama pokrivenim šumom, kao što gole litice zovu Balkan, odnosno riječ je o onome što su stari narodi poznavali pod imenom Hem.“¹³ To je jedino spominjanje naziva Balkan u dnevniku, a drugdje Deshayes upotrebljava antički naziv Hem.

Tijekom cijelog osamnaestog stoljeća nazivi Hem i Balkan sve se češće upotrebljavaju jedan uz drugi ili naizmjenice. Kapetan Schad naveo je 1740. godine kako piše o „Balkanu, odnosno planini Hem“ ili o „Hemu koji Osmanlije zovu Balkan“. ¹⁴ Ruđer Bošković, ugledni europski znanstvenik rodom iz Dubrovnika (kojega je Rebecca West, znakovito, opisala kao „divlju, slavensku verziju francuskih enciklopedista“), prešao je planinu 1762. godine. Kao Dalmatinac, prepoznao je u bugarskom slavenski dijalekt i odlučio je upotrebljavati naziv Balkan, premda je i on bio svjestan toga da je riječ o antičkom Hemu. ¹⁵ Barun François de Tott dosljedno je upotrebljavao naziv Balkan 1770-ih, dok su desetljeće poslije grof D'Hauterive, Felix Beaujour i François Pouqueville upotrebljavali i naziv Balkan i Hem. ¹⁶ Armenci iz reda mekitarista u osamnaestom su stoljeću upotrebljavali gotovo isključivo naziv Balkan, premda su znali i za stari naziv *Emos*. Slavna knjiga u dvanaest svezaka „Zemljopis četiriju strana svijeta“ Hugasa Indžekiana i Stepanosa Agonca opisivala je Balkan kao planinski lanac koji prelazi Bugarsku po sredini, a počinje na granici s Mletačkom Republikom, a u knjizi se daje i naziv za jedan ogranak gorja koji ne nalazimo u drugih putopisaca: Čenge. ¹⁷

Tijekom devetnaestog stoljeća i dalje su se upotrebljavala oba naziva planine. Na karti europske Turske austrijskog kartografa Franza von Weissa iz 1829. planina se naziva *Mons Haemus oder Veliki Balkan Gebirge*, dok se ogranak između rijeke Iskr i Pirota naziva Stara planina. ¹⁸ Među britanskim putnicima 1820-ih Balkan je, uz Hem, postao najčešći, premda još uvijek ne i isključivi naziv planine, dok je A. W. Kinglake u svojoj knjizi *Eothen* upotrebljavao isključivo naziv „Balcan“. ¹⁹ Među ruskim putnicima, koji nisu bili toliko opterećeni klasičnom toponimijom, najpoželjniji naziv za planinski lanac bio je Balkan. Tisuću osamsto osme godine, za Rusko-turskog rata, kapetana Aleksandra Krasnokutskog poslali su u Carigrad na pregovore s velikim vezirom Mustafom Bajraktarom.

On je dvaput prešao planinu – u Slivenu i na prijelazu Šipka – i ostavio je izniman prikaz ljepote i veličanstvenosti onoga što je nazivao *Balkanskija gori*.²⁰

Naziv Balkan u početku se primjenjivao samo na planinu. Godine 1827. Robert Walsh ponovio je prijašnju pogrešnu tvrdnju da se Hem, veličanstveni planinski lanac, proteže na više od 500 milja te da započinje u Venecijanskom zaljevu i doseže do Crnog mora. Kaže da se sada taj lanac naziva Balkan, što znači nepristupačnu planinu. Znakovito je da nitko od putnika nije upotrebljavao riječ Balkan kao naziv za poluotok. Ona se upotrebljavala isključivo kao sinonim za planinu Hem. Prvi je skovao i upotrijebio naziv „Balkanski poluotok“ (*Balkanhalbeiland*) njemački zemljopisac August Zeune u svom djelu „Gea“ iz 1808., a prvi britanski pisac koji je upotrijebio riječ Balkan kao zajednički naziv za cijeli poluotok bio je Walsh 1827. godine. On je spomenuo da su episkopi u toj regiji uvijek Grci te da „na Balkanu“ upotrebljavaju vlastiti jezik kao liturgijski, u južnim dijelovima u potpunosti, a u sjevernima pretežno.²¹

Razlog zbog kojega se uvriježio naziv Balkan (zajedno s nazivom Južnoistočna Europa) nije imao puno veze s preciznom geografijom. Zapravo, zemljopisci su dvije tisuće godina ponavljali uvjerenje starih Grka da je Hem veličanstven planinski lanac koji povezuje Jadransko i Crno more te da ima dominantan položaj na poluotoku i služi kao njegova sjeverna granica. Naziv je bio trački, a prenesen je Grcima, kao i brojni drugi balkanski toponimi, kontaktima između grčkih doseljenika u lukama Egejskog i Crnog mora i Tračana koji su živjeli u zaleđu. Grčki logografi spominjali su ga kao „Aimon to oros“. Herodot je prvi u petom stoljeću prije Krista dao detaljnije informacije o planinskom lancu, no one su još uvijek bile nejasne. Tijekom sljedećeg stoljeća Teopomp iz Hija izvijestio je da je poluotok toliko uzak da se s najvišeg planinskog vrha mogu vidjeti i Jadransko i Crno more. Ta je priča postala poznata i ponavljala se među antičkim piscima nakon što se pojavila u Polibija, zemljopisca s Hija iz drugog stoljeća prije Krista. Polibijev tekst prenesen je samo u fragmentima. Po obliku u kojem se pojavljuje kod Strabona (63. pr. Kr. – 26. p. Kr.), reklo bi se da je Polibije dao prikaz iz prve ruke. S druge strane, u djelu Tita Livija, Strabonovog suvremenika, u citatu preuzetom iz Polibijevog teksta govori se o kralju Filipu koji se penje na planinu Hem. Taj slikoviti opis, premda se često ponavljao čak i u novom vijeku, nije se smatrao osobito vjerodostojnim – već ga je Strabon uspješno kritizirao.

Sam Strabon naglašavao je značaj planine kao one koja dijeli mora te ju je istodobno smatrao prirodnom granicom između tračansko-helenskog svijeta i barbarskih podunavskih zemalja.

Što se Rimljana tiče, u najstarijem sačuvanom geografskom djelu na latinskom *De chorographia* Pomponija Mele iz prvih desetljeća nove ere ponavlja se tvrdnja da se s planine vide dva mora. Plinije je procijenio visinu planine na šest tisuća stopa, a u Ptolomeja se ona spominje kao granica između pokrajina Trakije i Mezije. Amijan Marcelin je krajem četvrtog stoljeća usporedio planinu s obodnicom veličanstvenog prirodnog amfiteatra koji uokviruje Trakiju sa sjevera. Ne samo što je shvaćanje Balkana kao sjevernog planinskog lanca koji povezuje Crno more i Jadransko opstalo tijekom bizantskog razdoblja nego je i Ana Komnena, velika bizantinska književnica i princeza, vjerovala da se lanac, premda ga prekida Jadransko, nastavlja dalje na zapad na drugoj obali. Najvjerojatnije je od Ane Komnene talijanski humanist Job Veracij preuzeo to shvaćanje pa 1553. govori o veličanstvenom „catena mundi“ koji se proteže od Pireneja do grada Mesembria na Crnom moru. Djela antičkih pisaca uređivana su i objavljivana u brojnim izdanjima tijekom cijele renesanse i poslije, a pri tome njihova stajališta ne samo što su se nekritički ponavljala nego su i svjesno navođena kao najmjerodavnija. Talijanski zemljopisci iz doba humanizma govorili su o „catena mundi“ ili „catena del mondo“, lancu svijeta, što je podrazumijevalo uvjerenje da je Balkansko gorje dio planinskog lanca koji prolazi cijelom Europom i s kojim se povezuje negdje u Hrvatskoj. Premda su početkom osamnaestog stoljeća neki autori doveli u pitanje duljinu Balkanskog gorja (grof Luigi Marsigli i zemljopisac Driesch) te ispravno povukli njegovu granicu najdalje na rijeci Timok, to nije moglo preokrenuti prevladavajuće mišljenje.²²

Godine 1808. August Zeune, koji je poluotoku dao ime, još se uvijek držao starog uvjerenja: „Na sjeveru je taj Balkanski poluotok odijeljen od ostatka Europe dugačkim planinskim lancem Balkan, odnosno nekadašnjim Albanom, Skardom, Hemom, koji se na sjeverozapadu spaja s Alpama na malom poluotoku Istra, dok se na istoku stapa s Crnim morem kroz dva ogranka.“²³ Upravo je takva pogrešna predodžba o Balkanskom gorju kao sjevernoj granici poluotoka, kao i želja da upotrijebi naziv koji bi bio analogan Apeninskom i Pirenejskom (Iberskom) poluotoku, potaknula Zeunea da poluotok nazove balkanskim.²⁴ Istodobno, unatoč toj velikoj pogrešci, putnici su već u osamnaestom stoljeću bili dobro i

precizno upoznati s geografijom planine, njenim glavnim prolazima i vrhovima. Tisuću osamsto tridesetih francuski geolog i zemljopisac Ami Boué autoritativno je dokončao široko raširenu pogrešnu predodžbu i ispravno opisao da se planina prostire od zapada prema istoku (od Timočke doline do Crnog mora) 555 kilometara u duljinu i od 20 do 60 kilometara u širinu. On je dao i iscrpan opis poluotoka koji je nazvao *La Turquie d'Europe*.²⁵

Unatoč tome što je naziv Balkan postajao sve prisutniji u vokabularu promatrača i analitičara, malo ih je bilo svjesno njegovog točnog značenja. Morritt nije pojasnio (a najvjerojatnije ne bi ni mogao) svoju tvrdnju da je riječ o „ponižavajućem“ nazivu za stari Hem. Pojam *balkan* povezan je s planinom: većina osmanskih i turskih rječnika objašnjavaju ga kao planinu ili gorje, neki kao šumovitu planinu, a neki kao prolaz kroz gusto pošumljene i krševite planine; *balkanlik* se opisuje i kao gusto pošumljena planina i kao stjenovito područje.²⁶ Čak se i danas u sjevernoj Turskoj ta riječ upotrebljava u značenju „kamenjara“.²⁷ Prema navođenju Halila İnalcika, Osmanlije su najprije upotrebljavali pojam *balkan* u Rumeliji u općem značenju planine te su potom dodavali nove nazive ili pridjeve radi detaljnijeg geografskog opisa. Tako je naziv „Emine-Balkan“ značio najistočnije padine Balkanskog gorja koje se spuštaju u Crno more; „Kodža-Balkan“ (velika planina) bio je naziv za glavni lanac; „Kučuk-Balkan“ (mala planina) za ogranak koji se protezao sjeverno od Šumle (Šumen u Bugarskoj); „Ungurus Balkan“ (mađarske planine) za Karpate itd.²⁸ Kombinacija „Emine-Balkan“ zapravo je doslovni osmanski prijevod pojma „Hem-planina“ – iz bizantskog „Aimos“, „Emmon“ i „Emmona“, Osmanlije su izveli svoju riječ „Emine“. Naziv se postupno, bez dodatnih odrednica, počeo primjenjivati na područje koje su antički i srednjovjekovni zemljopisci nazivali Hemom. Tako se u dokumentu iz 1565., sačuvanom u arhivu Başbakanlık Arşivi, riječ Balkan upotrebljava kao naziv planine na kojoj je osnovano novo *derbenci* selo, današnji bugarski grad Trjavna.²⁹

Općenito je prihvaćeno da su riječ i naziv „balkan“ stigli na poluotok s dolaskom osmanlijskih Turaka. Među raznim etimologijskim tumačenjima, İnalcik je davao prednost Erenovom objašnjenju o perzijsko-turskom porijeklu, prema kojem je pojam izveden iz perzijske riječi „blato“ (*balk*), uz dodatak turskog deminutivnog sufiksa: „an“. Što se predosmanlijskog doba tiče, nije zabilježeno spominjanje te riječi, unatoč tome što

su turkijska ili tursko-iranska plemena naseljavala poluotok ili su preko njega prelazila: Bugari, koji su krajem sedmog stoljeća stvorili bugarsku državu, te Pečenezi, Uzi i Kumani između jedanaestog i trinaestog stoljeća, pri čemu su posljednji odigrali važnu ulogu u mađarskoj, bugarskoj i rumunjskoj povijesti. S druge strane, pojam *balkhan* postoji kao naziv za dva planinska lanca u području istočno od Kaspijskog mora, koje je od jedanaestog stoljeća nadalje bilo gusto naseljeno turkmenskim plemenima.³⁰ Ta je činjenica potaknula manje popularnu pretpostavku da je naziv možda predosmanlijski (s mogućim etimološkim porijeklom u perzijskom „Balā Khāna“, odnosno „velika, visoka, ponosna kuća“) te da su ga na poluotok u jedanaestom i dvanaestom stoljeću donijeli Kumani, Pečenezi i druga turkijska plemena koje je planina podsjećala na azijsku planinu Veliki Balkan, pa su taj naziv primijenili na Hem.³¹ Naposljetku, postoji i neznanstvena tvrdnja da je naziv protobugarskog porijekla. To vrijedi spomenuti samo zato što je danas ponovno zaživjela i jer ilustrira važno mjesto koje pojam zauzima među Bugarima.³²

Ni u vrijeme kada je već utvrđeno da su antički pisci počinili geografsku pogrešku, „balkanski“ još uvijek nije postao prevladavajući ili isključiv naziv, pa ga je tek sredinom devetnaestog stoljeća veći broj autora primjenjivao na cijeli poluotok. Ipak, ta riječ nije nipošto prevladala nad omiljenim zemljopisnim nazivima koji su evocirali njegovu antičku ili srednjovjekovnu prošlost: „helenski“, „ilirski“, „dardanski“, „rimski“, „bizantski“, „trački“. Do Berlinskog kongresa 1878. najčešće upotrebljavane zemljopisne odrednice izvodile su se iz prisutnosti Osmanskog Carstva na poluotoku pa ga se nazivalo, na primjer: „Europska Turska“, „Turska u Europi“, „Europsko Osmansko Carstvo“, „Europski Levant“, „Orijentalni poluotok“. Sve češće su se upotrebljavale i etničke odrednice: „Grčki poluotok“, „Slavensko-grčki poluotok“, „Europski Levant“, „Južnoslavenski poluotok“ itd.³³ Ni unutar same regije riječ „balkanski“ nije bila široko raširena geografska odrednica. Osmanski su vladari to područje nazivali „Rum-eli“, doslovno „Zemlja Rimljana“, odnosno Grka, „Rumeli-i şâhâne“ (Carska Rumelija) te „Avrupa-i Osmâni“ (Osmanska Europa). Ipak, za potpuno odbacivanje naziva bilo je prekasno. U drugoj polovici devetnaestog stoljeća „Balkanski poluotok“ ili jednostavno „Balkan“ čvrsto se afirmirao umjesto naziva „Europska Turska“. Felix Kanitz objavio je svoj ključni rad „Donau-Bulgarien und der Balkan“ 1879., a to što je W. Tomaschek 1887. još uvijek uporno tvrdio da je predmet njegovog

pisanja *Hämus-Halbinsel*, sve se više činilo znanstvenom ekscentričnošću.³⁴ Jedan drugi autor, američki veleposlanik u Osmanskom Carstvu 1880-ih, Samuel Cox, razlikovao je ta dva pojma te je pišući o brojnim i veličanstvenim planinama carstva spomenuo „Atlas i Kavkaz... Pelion i Hem, Karpatsko i Balkansko gorje“ – doduše, Amerikancima geografija nikada nije bila jača strana.³⁵

Godine 1893., i ponovno 1909., želeći ispraviti Zeuneovu pogrešku, i pozivajući se na nove i ispravne zemljopisne spoznaje o balkanskim planinama, njemački geograf Theobald Fischer predložio je da se poluotok nazove *Südosteuropa*. Pojam „Südosteuropäische Halbinsel“ zapravo je 1863. uveo ugledni stručnjak za Balkan, znanstvenik i diplomat Johann Georg von Hahn, no njegova inicijativa nije urodila plodom, premda je William Miller, najvjerojatnije potpuno neovisno o njemu, upotrebljavao ta dva pojma – Balkanski poluotok i Jugoistočna Europa – kao istoznačne. Miller je, osim toga, nazivao zemlje poluotoka i „Bliskim istokom“, očito ih smatrajući neodvojivim dijelom Europe, iako je bio svjestan navike stanovnika Balkana da putujući na zapad kažu kako „idu u Europu“. ³⁶ Američki novinar Edward King upotrijebio je 1885. naziv Balkanski poluotok, no najčešće je pisao o „Jugoistočnoj Europi“. Taj je naziv upotrebljavao paralelno s nazivom „Turska u Europi“, ali prvi mu je bio draži. ³⁷ Još 1919. Albanac Kristo Dako upotrijebio je naziv Bliski istok kao sinonim za Balkan navodeći da je „Albanija ključ za Bliski istok; jabuka razdora između Italije i Austrije i između ostalih balkanskih država.“ ³⁸

Na prijelazu stoljeća naziv Balkan sve češće je poprimao političke konotacije. Taj je pojam bio toliko raširen da ga je srpski geograf Jovan Cvijić, premda je bio svjestan njegove nepravilne primjene, i sam upotrebljavao u svom ključnom djelu o poluotoku. Nakon 1918. naziv „Balkanski poluotok“, već duže vrijeme napadan zbog zemljopisne nepreciznosti i vrijednosnih sudova koje je implicirao, počeo je blijedjeti, ali nije nestao, posebno ne u literaturi na njemačkom jeziku. Otto Maull je 1929. ponovno iznio argument u prilog upotrebi naziva „Jugoistočna Europa“ kao odgovarajućeg za poluotok. ³⁹ Prema riječima Mathiasa Bernatha, *Südosteuropa* trebala je postati „neutralan, nepolitički i neideološki pojam koji bi, štoviše, dokinuo uvriježenu povijesno-političku dihotomiju između Dunavske monarhije i osmanskog Balkana koja je postala nebitna.“ ⁴⁰ No tridesete i četrdesete godine dvadesetog stoljeća donijele su potpunu diskreditaciju tog navodno neutralnog pojma u njemačkom

jeziku. *Südosteuropa* postala je važan koncept u geopolitičkim stavovima nacista i imala je definirano mjesto u njihovom svjetskom poretku kao *Wirtschaftsraum Grossdeutschland Südost*, „prirodno gospodarsko i političko zaokruženje“ njemačkog *Reicha* na jugoistoku. ⁴¹

Ideja da bi kompromitiranu kategoriju (Balkan) trebalo zamijeniti neutralnom (Jugoistočna Europa) pojavljuje se između dvaju svjetskih ratova i u Sjedinjenim Državama, u knjizi o Balkanskoj uniji jednog bugarskog autora. ⁴² Njen lajtmotiv bila je debalkanizacija Balkana – platforma pokreta za postizanje razumijevanja na Balkanu u vrijeme balkanskih konferencija 1930-ih. I pisac knjige, Teodor Geškov i autor predgovora, Amerikanac, upotrebljavali su pojmove Balkan i Jugoistočna Europa kao istoznačne, ali s jasnom naznakom da su „Balkan“ i njegova izvedenica „balkanizacija“ postali pejorativni izrazi. Ironično je što se taj pokušaj pribjegavanja navodno neutralnom nazivu „Jugoistočna Europa“ vremenski podudarao s trenutkom kada su ga nacisti kompromitirali u njegovoj njemačkoj verziji – „Südosteuropa“. To, među ostalim, pokazuje koliko su se jezične tradicije Zapada razvijale neovisno jedna o drugoj, nesvjesne evolucije pojmova u različitim diskursima.

Godine 1936., naznačujući obrise programa budućega Instituta balkanskih studija u Bukureštu, Victor Papacostea vatreno je pisao kako oni u čijim su se vjerovanjima održali Platonova misao, duh kazališta i glazba antičke Grčke, oni među kojima je Sveti Pavao postigao najveću duhovnu pobjedu i koji su Rimu dali toliko careva i uglednika, nikada neće razumjeti kako se njihovi krajevi mogu nazivati turskom riječju – i to po razmjerno beznačajnoj planini – „tako nepravednim nazivom“. Ipak, Papacostea priznaje da se „unatoč našoj kritici i ogradama, promjena imena čini gotovo nemogućom“. Razmotrio je mogućnosti davanja drugih naziva planini i zaključio da će „izraz ‘Balkanski poluotok’ opstati. Na posljetku, izraz ‘brdoviti poluotok’ odgovara zemljopisnoj realnosti toga poluotoka, najbrdovitijeg od svih u Europi.“ ⁴³

Vjerojatno zato što su ga nacisti prethodno zloupotrijebili, naziv „Jugoistočna Europa“ u neposrednom poratnom razdoblju postao je nepoželjan. Stoga je poziv jugoslavenskog geografa Josipa Roglića 1950. da se za poluotok ponovno uvede izraz „poluotok Jugoistočna Europa“ ostao bez odjeka. ⁴⁴ S druge strane, unatoč činjenici da je izraz bio kompromitiran, više njemačkih znanstvenika nastavilo ga je upotrebljavati, ali bez značenjskih primjesa koje je zadobio u međuratnom razdoblju. ⁴⁵ U ostat-

ku Europe i u Sjedinjenim Državama i prije i poslije Drugog svjetskog rata u pravilu su se upotrebljavala oba izraza – „Jugoistočna Europa“ i „Balkan“ – premda potonji češće. U nekim je slučajevima moguće razaznati razliku u zemljopisnom opsegu koji su pokrivali, ali najčešće su se upotrebljavali istoznačno.⁴⁶

Jedino različito tumačenje pojmova Jugoistočne Europe i Balkana nalazimo u literaturi na njemačkom jeziku i ono je povezano s drukčijim kriterijima definiranja, no ni tu nije općeprihvaćeno niti jedinstveno. Najšire tumačenje Jugoistočne Europe predložio je Karl Kaser tvrdeći za svoj pristup da je prvenstveno geografski. Po njemu granice regije čine Karpati na sjeveru, Crno more na istoku, Egejsko more na jugu te Jonsko i Jadransko more na zapadu. Ona, dakle, obuhvaća Slovačku (ali ne i Češke zemlje, čak ni prije raspada Čehoslovačke), Mađarsku, Rumunjsku, bivšu Jugoslaviju, Albaniju, Bugarsku, Grčku i europsku Tursku. Po tom tumačenju Jugoistočnu Europu moguće je razmatrati kao široku cjelinu čija je tek podregija Balkan.⁴⁷ Mathias Bernath, definirajući Jugoistočnu Europu kao jedinstvenu cjelinu, poprište svjetske povijesti „na području tenzija između Rima i Bizanta, Habsburgovca i Osmanlija te hegemonističkih ambicija velikih suvremenih istočnih i zapadnih sila“, u nju uključuje Mađarsku, Rumunjsku, Jugoslaviju, Albaniju, Bugarsku, Grčku i europsku Tursku.⁴⁸ Razlike u definicijama Jugoistočne Europe najčešće se tiču Mađarske. U pravilu, u njemačkim prikazima Mađarska je dio Jugoistočne Europe, ali ne i Balkana. Ponekad, doduše rijetko i uz ograde, Mađarska se razmatra i kao dio Balkana. To se najčešće događa kada se ta dva pojma, „Jugoistočna Europa“ i „Balkan“, upotrebljavaju kao istoznačna. Koliko god se to rijetko događalo, ipak je uvijek izazivalo reakcije Mađara koje „vrijeda da ih se zove Balkancima“. ⁴⁹ U nekim slučajevima i Rumunjska se isključuje iz razmatranja Balkana u užem smislu, a obuhvaća se širim pojmom Jugoistočne Europe.⁵⁰

Dakle, pojam Balkana razmatrao se bilo kao istoznačan s pojmom Jugoistočne Europe ili kao uži od njega. Najopćenitije, definicija Balkana uključuje skup geografskih, političkih, povijesnih, kulturnih, etničkih, vjerskih i gospodarskih kriterija, a najčešće neku njihovu kombinaciju. Premda je način na koji geografi, povjesničari i drugi definiraju Balkan uvijek diktiran njihovim klasifikacijskim svrhama, mi ćemo ih ovdje ukratko izložiti iz dva razloga. Kao prvo, klasifikacijski pokušaji geografa i povjesničara ipak su bili usko povezani s neposrednim fizičkim karak-

teristikama regije i zbog toga nisu doprinosili dekontekstualizaciji pojma koja je uslijedila poslije. Drugo, ovo je dobro mjesto da utvrdim što će se u ovom tekstu razmatrati pod pojmom balkanskog, riječju da definiram vlastite parametre Balkana.

U pravilu, geografi prihvaćaju da je poluotok dobro definiran morima na istoku, jugu i zapadu, dok su neslaganja koncentrirana na sjevernu i sjeverozapadnu granicu. Tu u njihov diskurs ulaze povijesni i kulturni kriteriji, premda se ta činjenica često prikriva tobožnjim geografskim motivima. Prema Cvijiću, rijeke Dunav i Sava trebale bi se smatrati sjevernim granicama Balkanskog poluotoka. Time on u svom majstorskom, premda kontroverznom, istraživanju Rumunjsku stavlja izvan njegovih granica. S druge strane, Cvijić je odstupio od isključivo geografskog kriterija kada je, u vezi s Južnim Slavenima, proširio raspravu na političke i antropološke aspekte, pa je u ono što naziva balkanskom civilizacijom uključio i Hrvate i Slovence.⁵¹

S druge strane, George Hoffman, koji je pojmove „Balkanski poluotok“ i „poluotok Jugoistočna Europa“ smatrao istoznačnima, upotrebljavao je mješavinu raznih kriterija da bi naposljetku nadošao na, u osnovi, geopolitičko tumačenje koje je bilo odraz stanja u hladnoratovskom razdoblju u kojem je pisao. On je izrijeком definirao kao balkanske samo tri države: Albaniju, Bugarsku i Jugoslaviju. Hoffman je dopuštao da bi se Grčka i Rumunjska (a osobito Vlaška i Moldavija) mogle obuhvatiti raspravom o „balkanskoj jezgri“, ali njih nije proučavao. Što se Rumunjske tiče, iako je naglašavao da Dunav smatra samo simboličkom granicom, ipak je tu granicu smatrao dovoljnim razlogom za njeno isključivanje iz rasprave. U slučaju Grčke iznio je vrlo problematičan i mehanicistički stav suprotstavljajući područja Sjeverne Grčke onima južno od linije Vlorra – Solun. Prema Hoffmanu, Grčka je mediteranska zemlja, a samo bi se njeni trakijski i makedonski dijelovi mogli uvjetno uvrstiti u balkansku jezgru. Smatra da su za Mađarsku, premda su događaji na Balkanu na nju duboko utjecali, ipak važnije njene veze sa središnjom Europom: „osim toga, njeni stanovnici tradicionalno sebe smatraju zapadnima po svojim stavovima i superiornima slavenskim narodima na Balkanu.“ To što Slovenci i Hrvati imaju isti takav osjećaj Hoffmanu nije dovoljno važno ni da se spomene – oni su uključeni u jezgru.⁵²

U standardnom pristupu geografa postoji razlika između fizičko-zemljopisne definicije u užem smislu i one koja se upotrebljava za praktič-

nije svrhe. Prva vrsta definicije prihvaća kao neosporne istočne, južne i zapadne granice određene Crnim, Mramornim, Egejskim, Sredozemnim, Jonskim i Jadranskim morem. Za sjevernu granicu najčešće se smatra da počinje na ušću Idrije u Tršćanski zaljev, prati jugoistočno podnožje Julijskih Alpa i poklapa se s tokom Save i Dunava.⁵³ U skladu s tim neki geografi smatraju da pod Balkan, osim Albanije, Bugarske, Grčke i svih država bivše Jugoslavije, spadaju još samo dobudžanski dio Rumunjske i europski dio Turske. Drugi, itekako svjesni da se političke i fizičko-geomorfološke granice ne podudaraju, skloni su uključivanju cijele Rumunjske (ponekad čak i Moldavije), ali isključuju Tursku.⁵⁴

Potonjem pristupu, koji je u svojoj biti politički, prednost daje većina povjesničara koji se bave povijesnim i kulturološkim razmatranjima Balkana. Njihova istraživanja, u pravilu, pokrivaju povijest Grčke, Bugarske, Albanije, Rumunjske i bivše Jugoslavije. Ona najčešće uključuju i bivša slavenska područja Habsburškog Carstva (Slovenija i Hrvatska), premda ne uvijek. Osim toga, obično sadrže i kratak pregled osmanske povijesti, ali ne i povijesti moderne Turske. Ima i užih definicija: Fritz Viljavac, premda promatra Balkan kao politički jedinstvenu cjelinu sa zajedničkim kulturno-morfološkim svojstvima oblikovanim u razdobljima Bizantskog i Osmanskog Carstva, Rumunjsku i Grčku, koje su razvile posebnu kulturnu fizionomiju, isključuje iz istraživanja.⁵⁵ S druge strane, moguće je naći i na šira razmatranja u kojima Balkan obuhvaća sve bivše jugoslavenske republike, Albaniju, Grčku, Bugarsku, Rumunjsku, Tursku i Cipar.⁵⁶ Neposredno nakon balkanskih ratova i uoči Prvog svjetskog rata Tomáš Masaryk načinio je zanimljivu distinkciju u eseju o austrijskoj politici na Balkanu koji je predstavio u Münchenu. Tvrdio je kako se do Prvog balkanskog rata nije smatralo da Balkan obuhvaća Rumunjsku, da je taj pojam rijetko obuhvaćao Grčku te da su iz njega često bile isključene čak i Bosna, Hercegovina i Dalmacija. No nakon Drugog balkanskog rata naziv Balkan počeo je obuhvaćati cijeli poluotok, uključujući Rumunjsku i Grčku.⁵⁷

Uz ogradu da su neka područja ipak balkanskija od drugih (u epistemološkom, a ne u moralnom smislu), ova knjiga razmatra kao Balkance: Albance, Bugare, Grke, Rumunje i većinu bivših Jugoslavena. Ona, unatoč Cvijiću, ne obuhvaća Slovence, ali Hrvate da, zato što su dijelovi teritorija nastanjeni Hrvatima bili pod dugotrajnom osmanskom vlašću. Vazalski teritoriji, poput Dubrovnika, premda su samo nominalno bili

osmanski, imali su tako važan utjecaj na Balkanski poluotok da se njihova povijest ne može odvojiti od Balkana. Uz neke ograde, razmatraju se i Turci, utoliko što se dijelom i sami geografski nalaze na Balkanu, ali i zato jer su imali najznačajniju ulogu u oblikovanju osmanskog nasljeđa pa su, zapravo, i dominirali osmanskim iskustvom.

Proizvoljna upotreba pojma „Balkan“ u raznim jezicima dopušta neke zaključke o njegovom relativnom značaju. U najvažnijim europskim jezicima koji su igrali presudnu ulogu u oblikovanju „očvrslog“ balkanističkog diskursa (prije svega u engleskom i njemačkom, a u manjoj mjeri u francuskom), ili u onima u kojima je postojalo izraženo zanimanje za Balkan (ruski i talijanski), imenica Balkan pojavljuje se samo u jednom gramatičkom broju (bilo u jednini ili množini). Iznimka je francuski u kojemu se upotrebljava u oba: *le Balkan*, *les Balkans*. U njemačkom *der Balkan* označava i planinski lanac i Balkanski poluotok. Pojavljuje se i u dva pridjevska oblika: u složenicama (npr. „die Balkanländer“, „die Balkanhalbinsel“, „der Balkanpakt“, „Balkansprachen“ itd.) i kao pridjev „balkanisch“, koji može imati pejorativne ili neutralne konotacije. Engleski i ruski upotrebljavaju samo množinu (*Balkans*, *Balkani*), kao naziv za poluotok i njegove političke formacije. U engleskom se *Balkan* u jednini upotrebljava samo kao pridjev, a primjenjuje se u neutralnom (zajedno s mnogo rjeđim oblicima *balkanic* ili *balcanoid*), kao i u pejorativnom značenju. U ruskom i imenica i pridjev *balkanski* imaju isključivo neutralno značenje. U talijanskom se za označavanje regije upotrebljava množina, *Balconi*. Pridjev *balcano* uglavnom je neutralan, ali može dobiti i negativne konotacije. U francuskom imenica u jednini, *le Balkan*, upotrebljava se za planinski lanac, a množina, *les Balkans*, kao naziv poluotoka. Postoji i pridjev „balkanique“ koji uglavnom ima neutralno, ali ponekad i pejorativno značenje.

U samim balkanskim jezicima upotreba naziva raznolika je. Počnimo s turskim, koji je donio riječ na poluotok i u kojemu on danas postoji u dva imenička oblika: kao neologizam – vlastita imenica u množini, „Balkanlar“, koja označava države Balkanskog poluotoka; drugo, kao arhaična opća imenica, „balkan“, što znači planina, ali se upotrebljava rijetko ili regionalno. Upotrebljava se i kao pridjev, na primjer u nazivu „Balkan yarım adası“ (Balkanski poluotok). Riječ ima neutralno značenje i ne upotrebljava se pejorativno. Grčki i rumunjski imaju samo imenicu u množini: „ta Valkania“, odnosno „Balconi“ za označavanje država poluotoka; odgova-

rajući pridjevi su „valkanikos“, kao u primjeru „valkanikii laoi“ (balkanski narodi) i „balcanic“. U srpsko-hrvatskom i albanskom, s druge strane, imenica se pojavljuje samo u jednini: „Balkan“ ili „Ballkan“ kao naziv regije, s odgovarajućim pridjevom „balkanski“, odnosno „Ballkanit“. U albanskom jeziku naziv u pravilu nema uvredljivo značenje. U grčkom, rumunjskom i srpsko-hrvatskom i imenica i pridjev upotrebljavaju se i u neutralnom i u pejorativnom smislu – u značenju nekultiviranog, nazadnog, neuređenog i tako dalje. Srpsko-hrvatski ima i jedan izvedeni oblik, sintagmu koja se upotrebljava u svakodnevnom govoru kao samokritično, rezignirano priznavanje vlastite pripadnosti Balkanu: „Balkanici smo“.

Bugarski ima tri imenička oblika za Balkan. Opća imenica „balkan“ upotrebljava se kao sinonim za planinu, uglavnom u narodnom govoru i u nekim dijalektima, ali mnogo češće nego u turskom. Vlastita imenica u jednini s određenim članom – „Balkanit“ – drugi je široko rasprostranjen naziv za planinski lanac, zajedno s nazivom „Stara planina“. Kao vlastita imenica u množini – „Balkani“ – upotrebljava se za označavanje balkanske regije. Dok „balkanec“ (množ. „balkanici“) može imati pejorativne konotacije, izvedenica „balkandžija“ (ženski rod „balkandžijka“) ukazuje na nekoga koga odlikuje poseban mentalitet: samostalnost, ponos, hrabrost, čast. U svim jezicima, uz dvije iznimke, naziv Balkan upotrebljava se isključivo neutralno ili pejorativno. Prva je iznimka turski u kojem Balkan nema pejorativnu komponentu, a druga je bugarski u kojem postoji čitav raspon konotacija, od negativnog preko neutralnog do pozitivnog.

Najvažnija riječ i ideja izvedena iz pojma Balkan jest „balkanizacija“. Do kraja devetnaestog stoljeća riječ Balkan počela se sve više upotrebljavati i u političkom, a ne samo zemljopisnom smislu, za označavanje država koje su proizišle iz Osmanskog Carstva – Grčke, Srbije, Crne Gore, Rumunjske i Bugarske. U to vrijeme naziv nije sadržavao nikakve tragove omalovažavanja. Znakovito je da riječ „balkanizacija“, koja se najčešće upotrebljava za označavanje procesa nacionalističke fragmentacije postojećih zemljopisnih i političkih jedinica u nove i male države problematične održivosti, nije stvorena tijekom onih stotinu godina za kojih su se balkanske države postupno osamostaljivale od Osmanskog Carstva. Kada je taj izraz skovan, krajem Prvog svjetskog rata, samo je jedna balkanska država, Albanija, dodana postojećoj balkanskoj zemljopisnoj karti – sve ostale nastale su još u devetnaestom stoljeću. Nakon Velikog rata, kao posljedica raspada carstava Habsburga i Romanovih, došlo je

do stvaranja većeg broja malih država – Poljske, Austrije, Mađarske, Čehoslovačke, Latvije, Estonije i Litve. Toj ostavštini Prvog svjetskog rata trebalo bi dodati i Jugoslaviju iako je njeno stvaranje, tehnički gledano, bio postupak obrnut od balkanizacije. Budući da je raspad Austro-Ugarskog i Ruskog Carstva podsjećao na prijašnju dezintegraciju Osmanskog Carstva, za usporedbu dvaju procesa počeo se upotrebljavati pojam „balkanizacija“. Nije se, dakako, upotrebljavao u smislu odavanja priznanja balkanskim državama kao svojevrsnoj političkoj avangardi u postupku dokidanja carstava koji su Središnja i Istočna Europa sada oponašale – do tog trenutka ili, točnije rečeno u tom trenutku, pojam Balkan već je poprmio potpuno negativne konotacije.

Eric Hobsbawm, s pravom je izjednačio pojam balkanizacije s pojmom *kleinstaateri*, no pogriješio je povezujući nastanak pojma balkanizacije s raspadom Osmanskog Carstva: „Riječ *kleinstaateri* (sustav mini-država) bila je svjesno pogrdna – označavala je proces kojem su se njemački nacionalisti žestoko protivili. Riječ 'balkanizacija', izvedena iz podjele teritorija nekadašnjeg Turskog Carstva na male neovisne države, imala je jednako negativne konotacije. Oba su izraza spadala u vokabular političkih uvreda.“⁵⁸ No nisu se samo njemački nacionalisti protivili mini-državama – ta je ideja izazivala prezir i u liberalnoj političkoj misli. Osim toga, odbojnost koju su socijalisti devetnaestog stoljeća osjećali u odnosu na „völkerabfälle“ na Balkanu može se objasniti ne samo njihovim predrasudama prema seljacima nego i kao poruga na račun pojma „kleinstaateri“.⁵⁹

No nije samo Hobsbawm pogrešno objasnio porijeklo „balkanizacije“. Mnogi suvremeni rječnici i enciklopedije, zavedeni etimologijom, čine istu anakronu pogrešku: tako se u jednom rječniku navodi da glagol „se balkaniser“ označava proces „nacionalističke fragmentacije“ nekadašnjih zemljopisnih i političkih jedinica u nove male države „kao na Balkanu nakon Prvog svjetskog rata“, unatoč činjenici da su sve balkanske države, osim Albanije, postojale već po nekoliko desetljeća ili čak i cijelo stoljeće prije; drugdje „*balkanisieren*“ podrazumijeva proces državne fragmentacije i nesredene političke odnose „kao na Balkanu tijekom balkanskih ratova 1912./13.“, a „*Balkanisierung*“ je politički izraz za neopravdanu fragmentaciju s pratećom političkom nestabilnošću; ili, riječ „*balkanize*“ znači „razbiti u male, međusobno neprijateljske političke jedinice, kao na Balkanu nakon Prvog svjetskog rata.“⁶⁰ Oksfordski rječnik engleskog

jezika barem je pomaknuo vremenski okvir unazad, ali još uvijek izraz povezuje isključivo s Balkanom. Samo je Norman J. G. Pounds bio dovoljno oprezan da ga formulira što je općenitije moguće: „Izraz ‘balkanizacija’ odnosi se na raspad nekog zemljopisnog područja na male i često neprijateljske jedinice.“⁶¹ Suvremeni rječnik talijanskog jezika čak i ne spominje značenje državne fragmentacije, nego pojam objašnjava u cijelosti kao sinonim za despotizam, revolucije, kontrarevolucije, gerilski rat i atentate, „na kakve često nailazimo u balkanskim državama (i drugdje).“⁶²

Dakle, izraz „balkanizacija“ pojavio se nakon Prvog svjetskog rata. U *New York Timesu* prvi put se spominje 20. prosinca 1918. godine. Pod naslovom „Rathenau, čelnik velike industrije, predviđa ‘balkanizaciju Europe’“, novine su objavile razgovor sa slavnim šefom njemačke tvrtke za proizvodnju električne opreme AEG (Allgemeine Elektrizitäts-Gesellschaft). Tijekom sljedeće četiri godine, prije nego što je ubijen u atentatu 1922., Walther Rathenau bio je jedan od najvećih zagovornika ideje srednjoeuropske gospodarske unije, zalagao se za rješavanje problema ratnih odšteta te je odigrao ključnu ulogu u potpisivanju Rapalskog ugovora. Već 1918. započeo je aktivnu kampanju protiv očekivanih oštrih uvjeta mirovnog sporazuma:

Njemačka je uništena za idućih nekoliko generacija. Riječ je o najvećoj nesreći koja se dogodila u nekoj zemlji u 2000 godina... Suočiti ćemo se s mračnom propašću i s velikim valom iseljavanja, vjerojatno u Južnu Ameriku, na Daleki istok i, sigurno, u Rusiju. Bit će strašno, a posljedica će biti balkanizacija Europe. Odlazak Njemačke s položaja važne zemlje postat će najopasnija povijesna činjenica. Prije ili kasnije, istočne sile krenut će na zapadnu civilizaciju.⁶³

Rathenau je izrazom „balkanizacija“ želio dočarati osjećaj iščekivanja gotovo apokaliptičnog razaranja. Njegova izjava ne govori ništa konkretno o tome što znači „balkanizacija“, osim što daje naslutiti da bi samo snažna i moćna Njemačka mogla predstavljati protutežu toj strašnoj perspektivi. Pojam je, međutim, upotrijebljen kao djelotvoran „bauk“ kojim se moglo mahati pred nosom zapadnim saveznicima i igrati na kartu straha od neizbježnog sukoba između Istoka i Zapada. I što je najvažnije, očito je upotrijebljen kao nešto što je općenito prepoznato kao opasno. Osim tog ranog spomena 1918., pojam „balkanizacija“ općenito je ušao u politič-

ki vokabular nakon što je sustavom sporazuma sklopljenih poslije Prvog svjetskog rata zapečaćena nova podjela Europe. *Nineteenth Century* izvijestio je 1920. da je Francuska optužila Veliku Britaniju za „provođenje politike čiji je cilj balkanizacija baltičkih provincija.“ *Public Opinion* iste godine zdvaja što je „u ovom nesretnom balkaniziranom svijetu... svaka država u sporu sa svojim susjedima.“ U knjizi *Kamo ideš, Europo?* Stephen Graham opisao je kako Mađarska 1921. tuguje zbog balkanizacije velikog dijela svoga teritorija. Arnold Toynbee je 1922. u knjizi *Zapadno pitanje u Grčkoj i Turskoj* dao svoju definiciju balkanizacije: „Riječ su... skovali njemački socijalisti kako bi opisali što je sporazum Brest-Litovski značio za zapadnu granicu Ruskog Carstva.“⁶⁴

Do prvog opširnijeg razmatranja pojma „balkanizacija“ došlo je 1921. kada je dopisnik *Chicago Daily Newsa* iz Europe, Paul Scott Mowrer, objavio svoju „iskrenu novinarsku knjigu“ za koju kaže: „Kako bi se eventualna vrijednost koju ona sadrži mogla staviti na raspolaganje javnosti bez daljnjeg odlaganja, morao sam žrtvovati užitke polaganog komponiranja i savjesnog uređivanja i pisati je pretjerano žurno.“ Mowrer se pozabavio s nekoliko država – Austrijom, Mađarskom, Bugarskom, Čehoslovačkom, Poljskom, Rumunjskom, Jugoslavijom i Grčkom – čije je stanovništvo opisao kao „nerazmrsivo klupko posve različitih rasa čiji je identitet ostao u potpunosti sačuvan tijekom stoljeća“ – to je regija koja je „sada ‘balkanizirana’“. Pojasnio je što misli pod „balkanizacijom“: „Stvaranje, u regiji beznažno izmiješanih rasa, ‘miš-maša’ malih država čiji su stanovnici manje ili više nazadni, gospodarski i financijski slabi, gramzivi, skloni spletkarenju, prestrašeni – vječni plijen makinacija velikih sila i vlastitih nasilnih poriva.“⁶⁵ Element stranog uplitanja u poslove malih država bio je toliko sveprisutna tema da je potaknuo jednog kasnijeg pisca da definira „balkanizaciju u strogom smislu riječi [kao] neprestano miješanje stranih sila (Rusije, Austro-Ugarske, Njemačke, Francuske i Velike Britanije) s ciljem očuvanja ili održavanja vlastitih interesnih sfera.“⁶⁶ „Balkanizacija“ je, dakle, ušla u rječnik novinara i političara krajem Prvog svjetskog rata, kada ih je raspad carstava Habsburga i Romanovih na niz malih država podsjetio na izdvajanje balkanskih država iz osmanske političke zajednice koje je počelo mnogo prije.

Druga runda upotrebe pojma „balkanizacija“ počela je s procesom dekolonizacije nakon Drugog svjetskog rata.⁶⁷ U jednoj sjajnoj digresiji u knjizi *Boja i demokracija* Du Bois je pokazao kako se pojam „balkaniza-

cija“ upotrebljava za neprestano ponovno pobuđivanje osjećaja sramote i poniženosti među nesretnim ljudima svijeta te ujedno za opravdavanje običaja vladajućih zapadnih sila da drže manje države unutar svojih interesnih sfera: „Slobodni narodi poniru u položaj ‘interesnih sfera’ i potencijalnih investicijskih središta, a potom često kapituliraju i postaju obespravljene kolonije. To se naknadno opravdava općim izrugivanjem malih naroda, ‘balkanizacije’ i ‘nesposobnih Haićana’, sve dok se većina ljudi na svijetu ne počne sramiti sama sebe.“⁶⁸ S odvajanjem Crne Afrike od francuske zajednice pojam „balkanizacija“ ušao je nakon 1960. u široku upotrebu u francuskom političkom vokabularu, kao oznaka za teške probleme s kojima se suočavalo osam neovisnih afričkih država (zvanih „entiteti bez realiteta“) stvorenih iz bivše *Afrique occidentale française*.⁶⁹ Upotrebljavao ga je i britanski tisak pa je 1960. *Economist* pisao kako „afrički vođe duguju sami sebi... shvatiti kakve im koristi nudi sustav za pomoć siromašnima prije nego se odluče za balkanizaciju“; *The Listener* zaključuje 1962.: „Zapadna Afrika ima sve odlike ‘balkanske situacije’“.⁷⁰

Istodobno se pojam „balkanizacija“ počeo sve više odvajati od konteksta međunarodnih odnosa. Austrijanac Alexander Vodopivec opisao je svoje nezadovoljstvo austrijskim institucijama 1960-ih u knjizi *Balkanizacija Austrije*: „Balkan – nekoć je to bio sinonim za nepouzdanost, letargiju, korupciju, neodgovornost, loše upravljanje, nejasnoće u nadležnostima i granicama pravnog poretka i još štošta. Izraz se u početku ograničavao na jugoistočne europske države. Neugodan razvoj događaja izveo ga je izvan njegovih zemljopisnih granica.“ I zapadnonjemački novinar Klaus Harpprecht bio je ogorčen „kvarenjem i gušenjem“ institucija u svojoj zemlji sredinom 1960-ih, opisujući to kao „ružnu balkanizaciju“: „Da netko dođe u *Bundesrepublik* nakon dugog izbjivanja, za nekoliko bi se tjedana turobno upitao nije li središte Europe pretvorilo u Balkan, ali bez šarma, u Bugarsku bez češnjaka, u Rumunjsku bez Bukurešta, glazbe, Roma i Švaba.“⁷¹

Ipak, čak ni u takvom drukčijem kontekstu, pojam balkanizacije tada se još uvijek nije u potpunosti odvojio od svog zemljopisnog porijekla za razliku od onoga što se događa posljednjih desetljeća, posebno s ove strane Atlantika, kada se on paradigmatički povezuje s najraznovrsnijim problemima. I dok bi velik dio američke čitateljske publike teško dokazao makar i površno zemljopisno poznavanje Balkana, ta publika jasno razumije aluziju na balkanizaciju kao antitezu idealu „lonca za rastaljiva-

nje nacija“ kada ih se poziva da „odbace društvenu politiku koja potiče na balkanizaciju našeg društva.“⁷² U jednom nedavnom osvrtu Richard Grant pisao je o jazu između „dviju kultura“, kako je to nazvao C. P. Snow, a koji je James Joyce opisao kroz likove koji utjelovljuju razlike znanstvenog i umjetničkog temperamenta – Leopolda Blooma i Stephena Dedalusa. Pokušavajući dokazati koliko je teško prevaliti taj jaz u „našem društvu koje se sve više balkanizira“, Grant svojim čitateljima daje iscrpna objašnjenja o Snowu i Joyceu, ali ne i o „balkaniziranom društvu“, očito pretpostavljajući da su s potonjom idejom dobro upoznati.⁷³ Čak se i John Stainbeck, tragajući za Amerikom u svojim „Putovanjima s Charliejem“ požalio da je njegova zemlja balkanizirana: „Razdvojenost država, koju neki ogorčeno nazivaju balkanizacijom, stvara brojne teškoće. Rijetko kada dvije države imaju jednaku trošarinu na gorivo.“⁷⁴ *New York Times*, u stilu svojstvenom američkoj novinarskoj kulturi, pozvao je 1995. godine čitatelje da se jave na natječaj za definiciju post-posthladnoratovskog doba, ovako ga najavljujući: „Jesmo li već u dobu globalne komunikacije? Balkanizacije? Vjerskog rata? Politike socijalnih rezova?... Najvažniji događaj našeg doba, čije posljedice još uvijek ne shvaćamo u potpunosti, mogao bi biti pokolj na Balkanu, uspon islamskog fundamentalizma ili razbijanje europskog jedinstva.“⁷⁵ Još prije toga, Patrick Glynn iz Američkog instituta za poduzetništvo, objavio je da je naše doba „doba balkanizacije“ i da je „divlji rat na Balkanu samo jedna manifestacija barbarizma koji ponovno iskrsava u mnogim krajevima svijeta.“ U tim je primjerima pojam „balkanizacije“ toliko udaljen od Balkana da bi čovjek mogao pomisliti kako ga danas ponovno opsjeda davno odbjegli bauk neke apstraktne „balkanizacije“.⁷⁶

Izraz „balkanizacija“ u akademskom svijetu upotrebljavaju predstavnici različitih i često suprotstavljenih političkih stajališta: izjednačavaju ga s multikulturalizmom, pretjeranom specijalizacijom, a upotrebljava se i kao metafora za postmodernizam i postkomunizam.⁷⁷ Harold Bloom poslužio se pojmom balkanizacije kako bi se požalio na sve što prezire u svojoj disciplini: na širenje ideologija roda i raznih seksualnih orijentacija, neograničeni multikulturalizam, klonove galsko-germanske teorije: „Nakon što sam proveo cijeli život u poučavanju književnosti, nemam prevelike nade da će književno obrazovanje preživjeti svoju trenutnu bolest... Mi uništavamo sve intelektualne i estetske norme u humanističkim i društvenim znanostima u ime socijalne pravde... Balkanizacija studija

književnosti nepovratan je proces.⁷⁸ Tu balkanizacija ne znači samo parcelizaciju, stvaranje malih entiteta koji međusobno ratuju, nego postaje sinonim za dehumanizaciju, deestetizaciju, uništavanje civilizacije. Da Bloom nije tako odrješito odbacivao *svaki* oblik radikalne kritike, možda bi se složio s mišljenjem da se „brkanjem fragmentacije u jednom području [akademsom] s fragmentacijom u drugom [političkom] zanemaruje mogućnost da ideološka fragmentacija možda ne znači opadanje moći nego njenu daljnju konsolidaciju.“⁷⁹ I ljevičari su dočekali Balkan kao dobrodošlu i praktičnu metaforu: „Svaka je obavještajna agencija balkanska zemlja u malom, zemljopisna slijepa ulica, spremna povjerovati u svakakve priče, vječno kivna na Turke i vlastite susjede, zaigrana kobnim hladnoratovskim igrama, opasna za civilizaciju. No s druge strane, i svaka je teroristička sekta jedna balkanska zemlja i jedna tajna služba – zatvorena i samozaljubljena.“⁸⁰

Zašto je, s obzirom na takvo bogatstvo pojmova, riječi i zvukova, izraz „balkanski“ istrnut iz svoje ontološke baze i ponovno stvoren kao apstraktni demon? Zašto je pretvoren u jezični korov? To retoričko pitanje temelji se na uvjerenju da se ontologija Balkana ne podudara sa značenjem koje proizlazi iz upotrebe pridjeva „balkanski“ i glagola „balkanizirati“, onako kako se oni upotrebljavaju u današnjem političkom i kulturnom vokabularu. S druge strane, potpuna dekontekstualizacija toga izraza i njegova retrogradna primjena rezultat su dvaju prilično jednostavnih silogističkih postupaka. Prvi je ekstrapolacijski: Balkan kao stvarna činjenica stekao je prilično nepovoljnu reputaciju (ne ulazimo u pitanje toga koliko je ona zaslužena ili primjerena); postoji mnoštvo nepoželjnih i neugodnih pojava koje nalikuju obrascima iz balkanske stvarnosti (ili, češće, konstruirane balkanske stvarnosti); dakle, te pojave možemo nazvati balkanskima. Drugi postupak u biti je interpolacijski: „balkanski“ je opasan atribut; negdje postoji neka malo ili nedovoljno poznata stvarnost koja se naziva balkanskom; stvarnost se zacijelo podudara sa svojom oznakom (na nju se povratno projicira samostalno djelovanje označitelja).

U mnogim pogledima pojam „balkanski“ je *nomen nudum*, što je taksonomijski izraz za naziv „koji nije službeni znanstveni naziv jer je uveden u upotrebu prije nego što je potpuno opisan po pravilima botaničke i zoologijske nomenklature“. Istina, naziv se danas upotrebljava uglavnom neznatstveno, u kulturnoj i političkoj nomenklaturi, no teškoća je u tome što se on upotrebljavao i još uvijek se upotrebljava i za

označavanje jedne konkretne zemljopisne i povijesne stvarnosti s njenom florom i faunom, čime potpada i pod pravila botaničke i zoologijske nomenklature. Dakle, prema taksonomijskim pravilima dopušteno je označiti novu vrstu (u ovom slučaju jedan apstraktni kulturni demon) nekim već postojećim nazivom kao *nomen nudum*, odnosno nazivom koji nije važeći jer nikada nije bio potkrijepljen znanstvenim opisom. To, međutim, očito nije slučaj s pojmom „balkanski“. Čovjek bi poželio, posve uzaludno, da oni koji riječ „balkanski“ upotrebljavaju u pejorativnom smislu pribjegnu jednom Heideggerovom izumu; on bi, naime, precrtao riječ *bitak*, a zatim ostavio i riječ i znak precrtavanja – jer riječ je neodgovarajuća, ali ipak prijeko potrebna. U najmanju ruku, znak precrtavanja poslužio bi kao upozorenje da izraz ne treba upotrebljavati metaforički.

BILJEŠKE

- 1 Madan Sarup, *Post-Structuralism and Postmodernism*, Athens, Georgia: University of Georgia Press, 1993., 33.
- 2 Simon DURING, ur. *The Cultural Studies Reader*, London i New York: Routledge, 1993., 6 – 7.
- 3 John B.S. Morritt Rokebeyski, *A Grand Tour, Letters and Journeys 1794-96*, ur. G. E. Marindin, London: Century, 1985., 65.
- 4 Vidi Maria Todorova, *Anglijski pitepisi za Balkanite, XVI-prvata chetvirt na XIX v.*, Sofija: Nauka i izkustvo, 1987.
- 5 Edward Brown, M. d., *A Brief Account of Some Travels in Diverse Parts of Europe...*, London: Benj. Tooke, 1685.
- 6 *Philippi Callimachi Experientis ad Innocentium octavum Pontificem maximum ... de bello Turcis inferendo oratio*, Frankfurt, 1601. Citirano u Michail Jonov, *Evropa otkriva bilgarite*, Sofija: Narodna Prosveta, 1980., 43.
- 7 Hana Hynková, *Europäische Reiseberichte aus dem 15. und 16. Jahrhundert als Quellen für die historische Geographie Bulgariens*, Sofija: Verlag der Bulgarischen Akademie der Wissenschaft, 1973., 38.
- 8 Michail Jonov, ur., *Nemski i avstrijski pitepisi za Balkanite, XVII – XVIII v.*, Sofija: Nauka i izkustvo, 1986., 240.
- 9 Salomon Schweigger, *Eine neue Reysbeschreibung auss Teutschland nach Konstantinopel vnd Jerusalem...*, Nürnberg: Johann Lantzenberger, 1608. (fototipija, Graz, 1964.), 46. – 47.
- 10 Jonov, *Nemski... XVII-XVIII*, 402.
- 11 *Beschreibung der Reisen des Reinhold Lubenau*, Herausgegeben von Wilhelm Sahn, 2 Teil, Königsberg, 1930., 109.
- 12 Vidi Agop Ormandzhian, ur., *Armenski pitepisi za Balkanite, XVII-XIX v.*, Sofija: Nauka i izkustvo, 1975., 203.

- 13 Bistra Cvetkova, ur., *Frenski pitepisi za Balkanite, XV–XVIII v.*, Sofija; Nauka i izkustvo, 1975., 203.
- 14 Jonov, *Nemski...*, *XVII–XVIII v.*, 368, 397.
- 15 Rebecca West, *Black Lamb and Grey Falcon*, New York: Penguin, 1982., 244; R. J. Bos-cowich, *Journal d'un voyage de Constantinople en Pologne ...*, Lausanne: Grasset, 1972.
- 16 *Mémoires de Baron de Tott sur les Turcs et les Tartares*, svez. 2, Amsterdam, 1784., 154 – 155; Cvetkova, *Frenski...*, *XV–XVIII*, 333 – 336; Jean-Batiste Lechevalier, *Voyage de Propontide et du Pont Euxin...*, svez. 2, Pariz, 1801., 365–376; Felix Beaujour, *Voyage mi-litaire dans l'Empire Ottoman...*, svez. 1, Pariz: Firmin Didot, 1829., 237 – 248; François Pouqueville, *Voyage en Morée...*, svez. 3, Pariz, 1805., 234–248.
- 17 Ormandžhian, *Armenski*, 74., 131.
- 18 *Carte der Europäischen Turkey nebst einem Theile von Kleinasien in XXI Blättern...*, Beč: Hrsg. Von dem k.k. österreichischen Generalquartiermeisterstabe in Jahre, 1829.
- 19 Robert Walsh, *Narrative of a Journey from Constantinople to England*, London: F. Westley i A. H. Davis, 1828.; James Edward Alexander, *Travels from India to England...*, London: Pubury, Allen and Co., 1827.; Kapetan James Edward Alexander, *Travels to the Seat of War in the East*, London: H. Colburn and R. Bentley, 1830.; Georg Keppel, *Narrative of a Journey across the Balkans...*, London: H. Colburn and R. Bentley, 1831., A. W. Kinglake, *Eothen*, London: Century 1982.
- 20 *Dnevnyya zapiski poezdki v Konstantinopol' A. G. Krasnokutskogo v 1808 godu, Moskva, V tipografii S. Selivanovskogo*, 1815., 6 – 9, 113 – 115.
- 21 Walsh, *Narrative*, 104 – 105, 112 – 114.
- 22 Vidi „Haemos“ u *Paulys Real-Encyclopädie der Classischen Altertumswissenschaft—Neue Bearbeitung*, Stuttgart: J. B. Metzler, 1912., 221. – 226.; Konstantin Jireček, *Die Heer-strasse von Belgrad nach Constantinopel und die Balkanpässe*, Prag, 18877.; Jovan Cvijić, *La peninsule balkanique: géographie humaine*, Pariz: A. Colin, 1918., 1 – 6; Karl Kaser, *Südosteuropäische Geschichte und Geschichtswissenschaft*, Beč i Köln: Böhlau Verlag, 1990., 94 – 95.
- 23 August Zeune, *Goea: Versuch einer wissenschaftlichen Erdbeschreibung*, Berlin 1808., 11.
- 24 Francis W. Carter, „Introduction to the Balkan Scene“, *An Historical Geography of the Balkans*, London, Academic, 1977., 7.
- 25 Ami Boué, *La Turquie d'Europe...*, svez. 1 – 4, Pariz; Arthus Bartrand, 1840.
- 26 James W. Redhouse, *A New Turkish and English Lexicon*, Beirut: Librarie du Liban, 1974.; *Redhouse Yeni Türkçe-İngilizce Sözlük*, Istanbul: Redhouse yayinevi, 1968. Čini se da Alpe predstavljaju sličan slučaj, gdje „alp“ na galskom, „a ailp“ na irskom znači visoka planina, osobito planina čiji je vrh pokriven snijegom.
- 27 *Söz derleme dergisi*, svez. 1, Istanbul, 1939., 159.
- 28 Halil İnalcik, „Balkan“, *The Encyclopedia of Islam*, novo izdanje, svez. 1; Leiden: E. J. Brill, 1960., 998 – 1000.
- 29 Machiel Kiel, „Gramota za osnovavaneto na grad Tryavna“, *Vekove*, svez.3, 1984., 72 – 75.
- 30 W. Barthold-B. Supuler, „Balkhan“, *The Encyclopedia of Islam*, 1002.
- 31 Ihsan Gürkan, „Jeopolitik ve stratejik yönleriyle Balkanlar ve Türkiye geçmişin ışığında geleceğe bakiş“, *Balkanlar*, Istanbul: EREN, 1993., 260.
- 32 Todor Nenov i Georgi Čorčomov, *Stara planina, Pitevoditel*, Sofija: Medicina i fizikultura, 1987., 7.; Petir Koledarov, „The Medieval Maps as a Source of Bulgarian History“, *Bul-*

- garian Historical Review*, br. 2, 1982., 96 – 110.; Petir Koledarov, *Politička geografija na srednovjekovna bilgarska država*, Sofija, 1979.; „Stara planina“, Enciklopedija Bilgarija, svez. 6, Sofija: Bilgarska akademija na naukite, 1988., 420.; Plamen Cvetkov, *A History of the Balkans...*, svez. 1, Lewiston, New York: Edwin Mellen, 1993., 5.
- 33 Besim Darkot, *İslâm Ansiklopedisi*, Istanbul: Maarif Maatbasi, 1943., 280 – 283; Kaser, *Südosteuropäische Geschichte*, 91 – 92; P. Deliradev, *Ot Kom do Emine* (po biloto na Stara-planina), Sofija: n.i., 1934., 9 – 13.
 - 34 Felix Ph. Kanitz, *Donau-Bulgarien und der Balkan...*, Leipzig: H. Fries, 1875. – 1879.; W. Tomaschek, „Zur Kunde der Hämus-Halbinsel“, *Sitzungsberichte der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften in Wien*, 1887.
 - 35 Samuel S. Coy, *Diversions of a Diplomat in Turkey*, New York: Charles L. Webster, 1887., vii.
 - 36 Theobald Fischer „Die südosteuropäische (Balkan) Halbinsel“, ur. A. Kirchhoff, *Lander-kunde von Europa*, svez. 2, 2. dio, Beč, Prag i Lepizig, 1893., 66.; „Südosteuropäische Hal-binsel oder Südosthalbinsel“, A. Scobel, ur., *Geographisches Handbuch...*, svez. 1, Bielefeld i Leipzig: Velhagen i Klasing, 1909., 713.; Miller, *Travels and Politics*, ix, xiii, 87, 314.
 - 37 Edward King, *Europe in Storm and Calm...*, Springfield, Massachusetts: C. A. Nichols, 1885., vii – viii, 669 – 670, 688, 790.
 - 38 Kristo A. Dako, *Albania. The Master Key to the Near East*, Boston: E. L. Grimes, 1919., 132.
 - 39 Otto Maull, „Länderkunde von Südosteuropa“, *Enzyklopedie der Erdkunde*, Leipzig i Beč: Franz Deuticke, 1929., 299.
 - 40 Mathias Bernath, „Südosteuropäische Geschichte als gesonderte Disziplin“, *Forschungen zur osteuropäischen Geschichte*, Berlin: Südosteuropä-Institut i Wiesbaden: O. Harasso-vitz, 1973., 142.
 - 41 Kaser, *Südosteuropäische Geschichte*, 106.; Paul Rohrbach, *Balkan–Türkei: Eine Schicksals-zone Europas*, Hamburg: Hoffmann und Campe Verlag, 1940., 82.
 - 42 Theodore I. Geshkof, *Balkan Union: A Road to Peace in Southeastern Europe*, New York, Columbia University Press, 1940.
 - 43 Victor Papacostea, *Civilizație românească și civilizație balkanică*, Studii istorice, Buku-rešt: Editura Eminescu, 1983., 346 – 347.
 - 44 George W. Hoffman, *The Balkans in Transition*, Princeton, N.J.: D. Van Nostrand, 1963., 11 – 12.
 - 45 Georg Stadtmüller, *Geschichte des Südosteuropas*, München: R. Oldenburg, 1950.; *Südosteuropa unter dem Halbmond: Untersuchungen über Geschichte und Kultur der südosteu-ropäischen Völker wehrend der Türkenzeit. ...*, München, Trofenik, 1975.
 - 46 Nicolae Iorga, *Historie des Etats balkaniques jusqu'à 1924*, Paris, J. Gamber, 1924.; Jacques Ancel, *Peuples et nations des Balkans*, Paris: A. Colin, 1930.; Leften S. Stavrianos, *The Balkans since 1453*, Hinsdale, Illinois: Dryden, 1958.; Charles i Barbara Jelavich, *The Establishment of the Balkan National States, 1804. – 1920.*, Seattle: University of Washin-gton Press, 1977.; Barbara Jelavich, *History of the Balkans*: svez. 1. *Eighteenth and Ninene-enth Centuries*, svez. 2. *Twentieth Century*, New York: Cambridge University Press, 1983.; George Castellan, *Historie des Balkans: XIVe–XXe siècles*, Pariz: Fayard, 1991.; Daniel N. Nelson, *Balkan Imbroglio. Politics and Security in Southeastern Europe*, Boulder, Colora-do: Vestview, 1991. Rijetka je iznimka Peter Sugar, *Southeastern Europe under Ottoman Rule, 1354–1804*, Seattle: University of Washington Press, 1977., koji prihvata njemačku distinkciju u svom opširnom prikazu stanja u Mađarskoj.

- 47 Kaser, *Südosteuropäische Geschichte*, 42.
- 48 Bernath, *Südosteuropäische Geschichte*, 42.
- 49 Berkovici, Konrad, *The Incredible Balkans*, New York: Loring and Mussey, 1932., 217.; Gabriella Schubert, „Berlin und Südosteuropa, ur: Klaus Meyer, *Berlin und Osteuropa*, Berlin: Colloquium Verlag, 1991., 177.; *The Balkans, Together with Hungary*. London: Royal Institute of International Affairs, 1945.; Norbert Reiter, ur., *Die Stellung der Frau auf dem Balkan*, Wiesbaden: Otto Harrassowitz, 1987.; Üstün Ergüder, „Türkiye ve Balkan Gerçeği“, *Balkanlar*, Istanbul: EREN, 1993., 36.
- 50 N. G. Dančov i I. G. Dančov, *Bilgarska enciklopedija*, Sofija: Knigoizdatelstvo St. Atanasov, 1936.; Rohrbach, *Balkan-Türkei*, 7.
- 51 Cvijić, *La peninsule balkanique*, 6. – 7.
- 52 Hoffman, *The Balkans in Transition*, 9. – 11.
- 53 Petir Lazarov i Živko Želev, *Geografija za 7. Klas na srednite obštobrazovatelni učilišta*, Sofija: Anubis, 1994. 68. – 69.; *The New Encyclopaedia Britannica*, svez. 1., 1993., 833.
- 54 Carter, *An Historical Geography*, svez. 1.; o različitim definicijama opsega Balkana vidi *Colliers Encyclopedia*, 1990; *Academic American Encyclopedia*, 1987.; *The New Encyclopedia Britannica*, 1994.; *Encyclopedia Americana-International Edition*, 1993.
- 55 Fritz Viljavec, „Südosteuropa und Balkan“, *Ausgewählte Aufsätze*, München: R. Oldenbourg, 1963.
- 56 *Balkanskite strani po pítja na promenite*, Sofija: Markisa, 1993.
- 57 T. G. Masaryk, „Österreich und der Balkan“, *Die Balkanfrage*, München i Leipzig: Verlag von Duncker und Humbolt, 1914., 144.
- 58 Eric Hobsbawm, *Nations and Nationalism Since 1780*, Cambridge: Cambridge University Press, 1990. 31.
- 59 Roman Szporluk, *Communism and Nationalism, Karl Marx versus Friedrich List*, New York: Oxford University Press, 1988., 169 – 192.
- 60 *Grand Larousse de la langue française*, svez. 1., Pariz: Librairie Larousse, 1971., 364.; *Duden...*, Mannheim: Bibliographisches Institut, 1976., 295.; *Meyers Enzyklopädisches Lexikon*, Svez. 3, Mannheim i Zürich, Bibliographisches Institut, Lexiconverlag, 1971., 408.; *Webster's New World Dictionary of the American English*, 3.sveučilično izdanje, Cleveland i New York: Simon i Schuster, 1988., 105.; *Webster's Ninth New Collegiate Dictionary*, Springfield, Massachusetts: Merriam-Webster, 1991., 126.
- 61 Norman Pound, „Balkans“, *Academic American Encyclopedia*, svez. 3., Danbury, Connecticut: Grolier, 1994., 40.
- 62 Alfredo Panzini, *Dizionario moderno*, Milano: Editore Urlico Hoepli, 1950. (balcanizzare).
- 63 *New York Times*, 20. prosinca 1918. str. 3
- 64 *Oxford English Dictionary*, 903.
- 65 Paul Scott Mowrer, *Balkanized Europe; A Study in Political Analysis and Reconstruction*, New York: E. P. Dutton, 1921., vii, 34.
- 66 Michael Foucher, „The Geopolitics of Southeastern Europe“, *Eurobalkans*, svez. 15, Ljeto 1994., 17.
- 67 M. E. Chamberlain, *Decolonization: The Fall of the European Empires*, Oxford: Basil Blackwell, 1985., 55 – 61.
- 68 Du Bois, *Color and Democracy*, 72.

- 69 Joseph-Roger de Benoist, *La balkanisation de l'Afrique occidentale française*, Dakar, Abidjan, i Lome: Les nouvelles éditions africaines, 1979. 148.
- 70 *Oxford English Dictionary*, 903.
- 71 Alexander Vodopivec, *Die Balkanisierung Österreichs...*, Beč i München: Velag Fritz Molden, 1967., 7., 179.
- 72 Washington Post, „Book World“, 2. travnja 1995., 1., 10.; William H. Frey i Jonathan Tilove, „Immigrants In, Native Whites Out“, *New York Times Magazine*, 20. kolovoza 1995., 44.
- 73 Richard Grant, „The World Beyond“, *Washington Post*, 26. veljače 1995., 9.
- 74 John Steinback, *Travels with Charlie. In Search of America*, New York: Penguin, 1986., 220.
- 75 James Atlas, „Name that Era. Pinpointing A Moment On the Map of History“, *New York Times*, 19. ožujka 1995., E1–E5.
- 76 Patrick Glynn, „The Age of Balkanization“, *Commentary*, svez. 96, br. 1, srpanj 1993., 21 – 24.
- 77 Ellis Case, „He Hears America Sinking“, *New York Times Books Review* 27, ožujak 1994., 11; David Patterson, „The Dangers of Balkanization“, *Peace and Change*, svez. 20, br. 1, siječanj 1995., 79.; Stjepan G. Meštrović, *The Balkanization of the West. The Confluence of Postmodernism and Postcommunism*, London i New York: Routledge, 1994.
- 78 Harold Bloom, *The Western Canon, The Books and School of the Ages*, New York: Harcourt Brace, 1994., 517.
- 79 Dirlik, „The Postcolonial Aura“, 347.
- 80 John Leonard, „C.I.A. – An Infinity of Mirrors“, *Nation*, svez. 258, br. 12, ožujak 28, 1994., 416.